

Veritat i reconciliació: el llegat de Sud-àfrica a la justícia transicional

Emilia Bea

Universitat de València

Acabar amb l'apartheid

A aquestes alçades del segle XXI sembla evident l'encert i la projecció de les paraules d'Hannah Arendt quan digué en 1945 que «el problema del mal serà la qüestió fonamental de la vida intel·lectual de la postguerra a Europa».¹ La presa de consciència sobre el crim contra la humanitat i sobre la necessitat i la dificultat de contrarestar-lo no ha deixat de créixer i d'estendre's arreu del món des de llavors, i ha donat lloc a un nou paradigma, conegut com a justícia transicional, «una justícia adaptada a societats que es transformen a si mateixes després d'un període de violació generalitzada dels drets humans», és a dir, una manera d'encarar la justícia en èpoques de transició a partir d'una situació de conflicte o de repressió per part de l'Estat. En la definició proporcionada per l'International Center for Transitional Justice, s'afeg que «el seu objectiu és reconèixer les víctimes i promoure iniciatives de pau, reconciliació i democràcia».² Tots els elements que analitzarem al llarg de les pàgines següents es troben enunciat en aquesta breu caracterització, ja que parlarem del mal —concretament de l'*apartheid*, tipificat com a crim contra la humanitat—, de la responsabilitat dels seus perpetradors, dels drets de les víctimes i del treball de reconciliació que dotà de sentit un procés constitucional, el sud-africà, el període àlgid del qual se situa entre

1993 i 1996, i que continua sent font de tanta admiració com controvèrsia.

El caràcter ambigu i eminentment innovador, i fins i tot provocador, de tot el procés, i molt especialment de la seua institució més representativa, la Comissió Veritat i Reconciliació, crec que justifica la necessitat de revisitar l'escenari de la Sud-àfrica posterior a *apartheid* amb la perspectiva dels vint-i-cinc anys de distància que ens separen d'aquell esdeveniment, ja que, malgrat l'inevitable escepticisme i la desconfiança davant de promeses incomplides sobretot en el camp de les reparacions econòmiques, allí ocorregué quelcom del que encara podem aprendre i que val la pena commemorar.

Allò que cridà l'atenció del món sencer, i no tan sols de l'opinió pública, mitjans de comunicació, líders polítics, eminents juristes, literats i cineastes, sinó també de filòsofs contemporanis tan influents com Paul Ricoeur, Jacques Derrida, Barbara Cassin o Tzvetan Todorov, fou, en paraules de Gustavo Zagrebelsky,³ que «a diferència d'altres intents fracassats de superar les fractures socials a través d'instruments anàlegs, a Sud-àfrica veritat, justícia i pau» han sigut possibles, «en tant que han evitat ulteriors i més greus violències i injustícies». L'efecte que es buscava era una mena de «catarsi social» i «l'exoneració de les sancions, tant penals com civils, que no comportava el perdó i l'oblit, com succeeix en la nostra noció de l'amnistia, ans, el contrari, la memòria i l'elaboració del mal comès i patit». Els objectius de la justícia transicional (dret a la justícia, dret a la veritat, dret a la reparació i garantia de no-repetició) eren perseguits a través d'un enfocament restaurador o restauratiu, fins llavors restringit al camp de delictes d'escassa gravetat o al tractament penal de menors. El repte era posar a prova el nou model de justícia restaurativa (nou, però amb arrels molt antigues i plurals a l'hora de buscar la sanació de les víctimes, els infractors i la comunitat) en un escenari internacional en el qual la justícia penal havia tingut el protagonisme a partir de la Segona Guerra Mundial.

Tots els intents de justícia transicional, i en particular els que es plantegen des d'un prisma restauratiu, pretenen en última instància que la pau no es produísca a costa dels imperatius de justícia i de veritat, és a dir, amb l'oblit dels crims del passat. Encara que se siga

Tots els intents de justícia transicional pretenen que la pau no es produísca a costa de l'oblit dels crims del passat.

conscient que el dolor de les víctimes és essencialment irreparable, la seua presència, i l'intent de curar les seues ferides en la mesura que siga possible, es converteixen en un pas indispensable per arribar a fundar un nou contracte social. Una espècie de *memoria passionis* latent en el cor de la democràcia.

Durant dècades, des de la instauració de l'*apartheid* en 1948, a Sud-àfrica l'espai per a la negociació i el diàleg semblava completament tancat. La política de segregació dividia la societat en grups racials i, per definició, establia una fèrria separació (literalment *apartheid* en *afrikaans*) entre ells. La Llei de Registre de Població núm. 30 de 1950 classificava les persones segons les seues característiques racials seguint les pautes establides per «una legió d'antropòlegs sud-africans educats a l'Alemanya eugenista dels anys vint».⁴ A aquesta classificació racial —que distingia entre blancs, els *afrikaners*, i no blancs, i, dins d'aquests, entre els «de color» o *kleurlinge*, i nadius, indígenes o negres— s'afegí en una secció especial la categoria d'asiàtics o indis. La construcció de l'alteritat es plasmà en una sèrie de normes destinades a garantir la separació entre grups poblacionals i la repressió de qual-sevol possible atemptat a la seguretat pública.

Aquesta humiliant situació discriminatòria, emmarcada dins de la llei, desencadenà accions de resistència popular, que en la seua majoria eren actes no violents de desobediència civil. Malgrat el caràcter pacífic, les manifestacions i protestes foren brutalment reprimides, arribant al punt àlgid amb la matança de manifestants de Sharpeville en 1960. Aquesta massacre determinà un canvi d'orientació en el moviment d'alliberament, que començà a abraçar la lluita armada, fins i tot per part del mateix Nelson Mandela, principal artífex de la transició sud-africana. Arrestat per conspiració i actes de sabotatge, fou condemnat a cadena perpètua en el Procés de Rivonia en 1963-1964.

La naturalesa malvada de l'*apartheid* rau en la constant utilització de l'estratègia discursiva de l'odi.

La resposta de l'exterior no es feu esperar i des de 1963 se succeïren les declaracions que afirmaven que el racisme i la discriminació racial constituïen una vulneració dels drets humans fonamentals i una amenaça per a la pau i la seguretat internacionals. En 1973 s'aprovà la convenció internacional sobre la repressió i el castig del crim d'*apartheid*. Així mateix, l'Estatut de Roma del Tribunal Penal Internacional situa l'*apartheid* entre els crims de lesa humanitat. El descrèdit internacional de l'*apartheid*, únic règim polític definit durant la seua existència com un crim contra la humanitat, es materialitzà en la progressiva ruptura de relacions comercials i diplomàtiques amb molts països, en el veto a la participació en campionats internacionals com els Jocs Olímpics i fins i tot en la pèrdua de suport bèl·lic del seu gran aliat, els Estats Units, la qual cosa sumí el país en una situació d'aïllament total. A això se sumà la creixent espiral de violència en les organitzacions armades, que convertiria Sud-àfrica en un escenari de guerra civil no declarada. La massacre d'estudiants de Soweto en 1976, en la qual fou detingut i finalment assassinat el famós activista del Moviment de Consciència Negra i promotor de la desobediència civil Steve Biko, també contribuiria al rebuig de l'*apartheid* en l'opinió pública internacional.

Aquest rebuig suposà el suport al Congrés Nacional Africà des de l'estranger, fet que convertí Nelson Mandela en el principal interlocutor de les primeres converses tendents a l'abolició de l'*apartheid*. A la presó, la relació de Mandela amb la lluita armada havia canviat gradualment cap a posicions cada vegada més crítiques respecte a l'ús de la violència. Tzvetan Todorov, que considerava Mandela com un «in-submís excepcional»,⁵ afirma que el fet de reconèixer que la inhumanitat és quelcom humà suposa humanitzar els botxins, sense voler per això ni perdonar-los ni minimitzar-ne els crims. I suposa també cridar l'atenció sobre els mecanismes que engendren el mal.⁶ La naturalesa

malvada de l'*apartheid* rau en la constant utilització de l'estratègia discursiva de l'odi. No es podria canviar res si no s'arribava a articular una estratègia diferent, basada en allò que expressà Mandela en les seues memòries quan recorda que en la presó s'apaivagà la seua ràbia contra els blancs, però s'intensificà el seu odi envers el sistema. Després de vint-i-set anys empresonat, en condicions degradants durant llargs períodes, fou alliberat el febrer de 1990, nou dies després que el president Frederik de Klerk, del Partit Nacional, anunciara en el Parlament que el temps de la violència havia acabat i havia arribat l'hora de la reconstrucció i la reconciliació.

El procés constituent i la noció d'*ubuntu*

Les converses per a la transició havien de partir d'un element clau en tot procés de resolució pacífica de conflictes: reconèixer l'altre com a interlocutor vàlid i confiar cegament en la seua honestetat i en la seua paraula. Asseure's a la taula de diàleg suposava, a més, acceptar el principi general de no establir línies roges o precondicions innegociables. Des d'aquestes premisses, el desembre de 1991 s'iniciava en Kempton Park la Convenció per una Sud-àfrica Democràtica. El procés s'organitzà com una negociació multipartidista amb la voluntat d'intentar consensuar la futura Constitució i articular el canvi cap a la democràcia. Però el camí cap a la nova Sud-àfrica no fou fàcil. En aquells anys es vessà més sang que en les dècades anteriors.

Malgrat les enormes dificultats, el procés de negociació culminà amb l'aprovació el desembre de 1993 d'una Constitució provisional, text d'extraordinari valor des del punt de vista filosòficojurídic, que donarà pas a les eleccions per sufragi universal de 1994 i a la formació del nou govern d'unitat nacional, símbol de la desitjada democràcia multiracial sud-africana.

La Constitució provisional posa ja de manifest l'objectiu de configurar un sistema democràtic que siga la pura antítesi del règim anterior:

L'exigència de reconciliació desafia les categories habituals del dret constitucional.

«La recerca de la unitat nacional, el benestar de tots els ciutadans sud-africans i la pau requereixen la reconciliació del poble de Sud-àfrica i la reconstrucció de la societat. L'adopció d'aquesta constitució assegura les bases perquè el poble sud-africà transcendisca les divisions i les lluites del passat que generaren greus violacions dels drets humans, la transgressió de principis humanitaris en els violents conflictes i un llegat d'odi, temor, culpa i venjança. Aquests poden ser abordats ara sobre la base que existeix la necessitat de comprensió i no de venjança, una necessitat de reparació i no de represàlies, una necessitat d'*ubuntu* i no de victimització. Per avançar en la reconciliació i reconstrucció, l'amnistia serà atorgada respecte a tots els actes, omissions i ofenses relacionades amb objectius polítics i comesos en el transcurs dels conflictes del passat.»

La peculiaritat del constitucionalisme sud-africà consisteix en el fet que els principis constitucionals presents en la Constitució provisional de 1993, amb caràcter previ a la Constitució definitiva de 1996, són els que operen una autèntica inversió del passat de l'*apartheid* en un futur de reconstrucció d'un país lliure, basat en la no-discriminació i en el respecte a la diversitat. L'exigència de reconciliació és la clau de volta d'aquests principis i de la Comissió Veritat i Reconciliació, que il·lumina la voluntat constituent fins al punt de limitar-ne l'exercici, desafiant amb això les categories habituals del dret constitucional. Sens dubte, ací rau un dels aspectes més innovadors del procés constituent i un autèntic repte per a la teoria del dret, ja que hi ha un conjunt de principis que se situen per damunt de la pròpia Constitució, i essent el Tribunal Constitucional l'òrgan de tutela que vetllarà per la conformitat del text constitucional definitiu segons s'adeqüe o no als postulats bàsics de reconciliació.

Entre aquests principis constitucionals, cal destacar el d'*ubuntu*, noció d'origen bantú (llengües zulú i xhosa), impulsada principalment

Ubuntu apel·la a allò que ens lliga als altres com a éssers interdependents, tot al contrari del significat semàntic de l'*apartheid*.

per Desmond Tutu, eminent teòleg i arquebisbe anglicà de Ciutat del Cap. Encara que és un terme de difícil traducció a una llengua occidental, el seu significat s'acosta a reconciliació, perdó, tolerància, hospitalitat, solidaritat, compassió, generositat, fraternitat, que, si bé contribueixen a configurar el vocabulari de la dignitat humana, ho fan introduint els matisos peculiars de les diferents cultures, i en aquest cas no solament de la cristiana, ni només de la modernitat il·lustrada, ni tampoc només de l'herència ancestral de l'Àfrica negra. La nació de l'arc de Sant Martí és la imatge amb la qual Desmond Tutu evoca la profecia d'un poble reconciliat i d'una comunitat multiracial il·luminada pel carisma de la diversitat de llengües i cultures.

A aquesta utopia és convocat tot llenguatge que parli de comprensió mútua i de treball en comú. El cor del discurs de la pau i de la reconciliació no està xifrat per casualitat en la noció d'*ubuntu*, ni tampoc és casual que s'inspire en un proverbi zulú, *Umntu ngumuntu ngabantu* ('La persona és persona a través de les persones'). L'elecció és deliberada i molt congruent amb la nova arquitectura social, perquè *ubuntu* apel·la a la idea d'«humanitat», és a dir, a allò que ens lliga als altres i ens constitueix com a éssers interdependents, i, per tant, significa el contrari de la segregació, de la separació, del significat semàntic de l'*apartheid*. L'*ubuntu* està fundat en la consciència de l'altre com a possibilitat de realització personal. Amb la reivindicació d'aquesta visió relacional, que la cultura africana s'obri a totes les dimensions de l'ordre natural i fins i tot sobrenatural, Tutu no solament impugna el règim de l'*apartheid*, sinó que arriba fins al moll de l'os de la mentalitat colonialista, ja que desmenteix els prejudicis de la visió colonial segons els quals l'africà no té res a oferir al món en termes filosòfics i ètics.

Des del paradigma epistemològic occidental hegemònic, d'enuncy individualista, la retòrica de Desmond Tutu resulta ambigua per

introduir en el discurs valors, sovint explícitament religiosos, que semblen no encaixar en principi amb les exigències d'una societat democràtica. No obstant això, aquesta ambigüitat discursiva pot ser interpretada, més que com un risc per a les garanties i els drets conquistats, com la cerca d'un model de democràcia no necessàriament preestablert, capaç de respectar la vida en tots els seus aspectes.

Una Comissió d'inspiració restaurativa

L'autoritat moral de l'arquebisbe de Ciutat del Cap propicià la seua designació com a president de la Comissió Veritat i Reconciliació (CVR), institució que esdevé l'eix del procés de reconciliació de la transició sud-africana, ja que concentra totes les expectatives de veritat, justícia i pau generades tant en el procés negociador com en el procés constituent. En aquest sentit, la Comissió s'insereix en el marc constitucional com a instrument suplementari per complir l'«habilitació-obligació» de la Constitució provisional de 1993 i per construir la unitat en la diversitat que la Constitució definitiva de 1996 proclama com a principal atribut de la República de Sud-àfrica; una Constitució que fou confirmada oficialment el dia 10 de desembre de 1996, aniversari de la Declaració Universal de Drets Humans, a l'escenari de la matança de Sharpeville, fet que subratlla la dimensió simbòlica amb què se substancià tot el procés. La CVR fou creada per la Llei 34/1995 de Promoció de la Unitat Nacional i la Reconciliació, amb l'objectiu d'«establir una imatge el més completa possible de les causes, la naturalesa i l'abast de les violacions greus dels drets humans» en el període comprès entre 1960 i 1994.

La Comissió, composta per dèsset comissionats (set de les quals eren dones), prengué declaració a més de 21.000 víctimes i testimonis, 2.000 d'ells en audiències públiques, a més dels sol·licitants d'amnistia. La primera sessió tingué lloc el 16 de desembre de 1995 i la primera audiència pública el 15 d'abril de 1996, dia en què es fixà el caràcter «cerimonial» de les posteriors reunions, amb himnes, oracions i la invocació de l'*ubuntu*. Aquest escenari quasi teatral, que con-

El que es requereix per a la no-repetició de la barbàrie és «la construcció d'una memòria col·lectiva i compartida dels horrors del passat».

vida a fer plenament real el representat, ens dona idea de l'enfocament restauratiu amb què la Comissió aborda els reptes de la justícia transicional.

Davant de l'exigència dels moviments d'alliberament d'aplicar la justícia penal als responsables del règim, en una aproximació merament retributiva al passat criminal, i davant la demanda del govern de passar pàgina i partir de zero a través d'una amnistia general basada en la pura amnèsia, es trià la tercera via d'una amnistia condicionada. Es tracta d'una eixida que s'havia elevat a mandat constitucional en la fase constituent i que planteja inevitables problemes respecte a l'obligació imposada als Estats pel dret internacional d'evitar la impunitat en casos de greus violacions de drets humans. Encara que són molts els instruments jurídics internacionals a aquest efecte, com afirma el penalista Josep Maria Tamarit Sumalla, el dret internacional «permet una renúncia parcial a la resposta penal si aquesta pot representar un obstacle insalvable en un procés de pacificació i reconciliació nacional, sempre que es garantisca el respecte al dret a la justícia, la veritat i la reparació».⁷ Des d'aquesta perspectiva, els interessos de les víctimes estan lligats a aquests drets i no estrictament a un dret al càstig. Com adverteix Antoine Garapon, la impunitat no equival exactament a la *impunició*.⁸ També Luigi Ferrajoli afirma que, davant una mesura de gràcia que comporte la comprovació de la veritat, l'assumpció de responsabilitats dels autors de les atrocitats comeses, l'estigmatització moral i política de les seues accions i el rescabament de les víctimes, no podrà parlar-se d'«impunitat, que provindria d'una amnistia política generalitzada i incondicional».⁹ El que es requereix per a la no-repetició de la barbàrie és «la construcció d'una memòria col·lectiva i compartida dels horrors del passat». Amb aquest objectiu, resulten molt més necessaris els processos, la comprovació de la veritat i la reconstrucció històrica, que no pas les sancions penals.

Així, el procés sud-africà opta per una amnistia que opera acte per acte (accions, omissions i ofenses), és a dir, en casos particulars i concrets i que pot atorgar-se parcialment respecte a determinades conductes i no respecte a altres comeses per la mateixa persona. Podríem dir que es tracta d'una mesura de gràcia de naturalesa híbrida, amb característiques de la figura de l'indult, ja que evita el càstig, però sense extingir les petjades i la memòria del crim.

Les condicions establides per la Llei (art. 20.1) per a l'obtenció de l'amnistia són que les accions comeses tinguen un objectiu polític i que es divulguen tots els fets rellevants.

Respecte a la primera condició, a més de la dificultat de determinar la naturalesa pròpiament política d'un delicte, un aspecte molt polèmic de la Llei és la inclusió entre els perpetradors dels membres dels moviments d'alliberament en peu d'igualtat amb els del govern o les forces de seguretat del règim. Tant els insurgents anti-*apartheid* com els agents estatals podien accedir a l'amnistia si els crims comesos eren polítics. El règim de l'*apartheid* contaminà tota la societat amb la violència basada en la separació entre grups racials, i això donà lloc a terribles violacions dels drets humans, de les quals no foren només responsables els membres del règim sinó també els que lluitaven contra ell. Es tracta d'un crim causat per aquest desplegament de la violència en l'acció política, és a dir, per l'ús de mètodes radicalment contraris a la deliberació pacífica, pròpia d'un ordre democràtic, «ja estiguen lligats a la injustificable causa de l'*apartheid* o a la moralment correcta de la resistència». ¹⁰ De fet, fou molt superior el nombre de sol·licituds d'amnistia per part dels membres del Congrés Nacional Africà o del seu braç armat, alguns dels quals comparegueren davant la Comissió tant en qualitat de perpetradors com en la seua condició de víctimes. Aquesta equiparació en el pla jurídic-formal ha sigut interpretada per alguns com un autèntic atemptat al mateix «esperit del dret internacional dels drets humans, que fa de la justiciabilitat dels autors de crims contra la humanitat una qüestió de principi absolut». ¹¹

Tanmateix, per al Tribunal Constitucional sud-africà i per a la CVR, l'essencial és garantir moralment i políticament el reconeixement de l'*apartheid* com a crim contra la humanitat, i allò que preval

Allò que preval és l'objectiu restauratiu de sanar el teixit social i reintegrar tots els interlocutors a la vida activa de la comunitat.

és l'objectiu restauratiu o reconstructiu de sanar el teixit social i reintegrar tots els interlocutors a la vida activa de la comunitat; en definitiva, el que la Llei de 1995 denomina «promoure la unitat nacional i la reconciliació». La finalitat, per tant, no és l'amnistia, encara que aquesta siga la mesura estrella del procés, sinó que, més aïna, l'amnistia seria un mitjà per a la curació i la reparació. La reconciliació passa pel coneixement dels fets i pel reconeixement públic de la seua naturalesa criminal, és a dir, per una exigència de veritat històrica, factual, moral i democràtica, sense la qual resulta impossible reconstruir el vincle social.

Per això, la segona condició de l'amnistia és que el sol·licitant realitze la plena divulgació dels fets rellevants davant la Comissió, ja que el relat públic i detallat de tot allò que passà és el requisit del reconeixement de l'altre i de l'accés per part de tots a la ciutadania i als seus drets. L'amnistia condicionada, lluny d'esborrar el crim, l'expressa públicament. L'autoacusació, que s'assembla a un acte de confessió pública de culpabilitat, no opera a l'efecte de reducció de la pena, sinó en el marc d'una nova política criminal de caràcter reconstructiu. La revelació del mal causat i la consegüent vergonya pública articulen la relació entre el dret a la veritat i el dret a la justícia, amb vista al restabliment de la dignitat de la víctima i del naixement d'un nou vincle social inclusiu, inexistent en la situació anterior per la mateixa naturalesa de l'*apartheid*.

Tota la comunitat, i sobretot les víctimes directes, tenia el desig i la necessitat de conèixer què havia passat, on havien anat a parar tantes persones desaparegudes, qui eren els responsables dels crims patits. Gràcies al procés sud-africà, la preservació de la memòria i el dret a la veritat, que serien reconeguts anys més tard per la comunitat internacional, començaven a sentir-se com un deute contret amb les víctimes.

L'escena comunicativa es converteix en una oportunitat per al penediment i per al perdó en el seu sentit més profund, encara que ni l'un ni l'altre són condicions perquè s'atorgue l'amnistia.

Els sol·licitants d'amnistia facilitaren informacions sobre activitats violentes de persones concretes o de faccions i organitzacions, actes de brutalitat, sofriments causats, ordres i execucions, que mai no hagueren sigut coneguts si la revelació de la veritat no haguera sigut una condició de l'amnistia. Evidentment, la motivació principal d'acudir davant la Comissió i narrar els fets de manera exhaustiva era evitar la presó. Per tant, el primer interessat a dir la veritat, a declarar o donar testimoniatge contra si mateix, era el perpetrador, i no en nom de la veritat mateixa, sinó d'aconseguir l'amnistia. No obstant això, el resultat immediat fou conèixer molts aspectes del que passà que no s'hagueren posat al descobert a través d'altres instruments de caràcter clarament punitiu.

Però, a més, el relat dels fets suposa l'assumpció per part del perpetrador de la seua responsabilitat, i això és un pas cabdal en el camí cap a la reconciliació. La presa de consciència de la pròpia implicació en allò que passà i que mai no hauria d'haver passat i, per tant, de la repercussió criminal dels propis actes, obrí les portes a un possible penediment, entès, en sentit arendtià, com un desig que no haguera succeït allò que s'esdevingué a conseqüència de la nostra acció. Encara que la intenció primera siga aconseguir l'amnistia, el fet de declarar davant la societat i davant les víctimes suposa necessàriament enfrontar-se a les conseqüències dels propis actes i prendre consciència del mal causat. L'escena comunicativa es converteix, per tant, en una oportunitat per al penediment i —qui sap si fins i tot— per al perdó en el seu sentit més profund i personal, encara que ni l'un ni l'altre són condicions perquè s'atorgue l'amnistia.

El repte de la reparació a les víctimes

Tampoc les mesures de reparació a les víctimes foren una condició explícita per a l'amnistia, però en l'horitzó compartit de la reconciliació operava la convicció, reafirmada pel Tribunal Constitucional, d'un compromís ferm en aquesta línia. Era una espècie de pacte tàcit, màximament si tenim en compte que amb l'amnistia les víctimes no solament renunciaren a recórrer a la via penal sinó també a la civil. Evidentment, el coneixement de la veritat dels fets i la seua consideració pública com a crims que vulneraren greument els drets humans suposen ja per si mateixos un reconeixement de les víctimes com a tals i una certa compensació moral. Però la promesa de reparació anava més enllà d'aquesta dimensió i exigia indemnitzacions a les víctimes, a pesar que, evidentment, el patiment i la humiliació no es puguén xifrar en termes monetaris. Les compensacions econòmiques es fixaren en uns 3.000 dòlars anuals durant sis anys i es preveien, a més, un altre tipus de mesures destinades a la millora dels servicis públics en el terreny de la salut, de l'educació o de l'habitatge, així com obligacions a les empreses, bancs i organitzacions col·laboradores de l'*apartheid* de contribuir a un fons nacional de reparació.

No obstant això, per molt que l'Estat, les institucions, les empreses i la societat civil estigueren cridats a continuar la tasca de reconciliació de la CVR, podem constatar que els qui s'atreverien a comptar les seues experiències traumàtiques, amb l'enorme sofriment de reviu-les, no obtingueren les reparacions promeses. El grup de suport *Khulumani* ('parlar clar' en zulú), la major organització de víctimes del país, no ha deixat de denunciar aquestes mancances i d'insistir que la consolidació de la pau exigeix programes ambiciosos de caràcter redistributiu per lluitar contra les desigualtats econòmiques. Sens dubte, la redistribució de la riquesa, el repartiment de la terra (que encara està majoritàriament a les mans dels blancs), la reforma agrària (iniciada en 1994 però no culminada) i, en general, les polítiques públiques per garantir un accés igualitari als béns culturals i econòmics, són el millor antídoto possible d'una violència —física i estructural (vinculades una a l'altra)— que condemna ara com ara molts sud-

africans a la pobresa, la inseguretat, la desocupació, l'explotació, la repressió i l'exclusió social.

Tant aquelles víctimes que per primera vegada feren ús públic de la paraula, com les que llavors no pogueren parlar, han de tindre una veu pròpia en la nova nació perquè la seua autoritat moral és el que inspira el canvi cap a una realitat radicalment diferent de la del període anterior. És el signe visible de la tan anhelada reconciliació, un nou marc en què perpetradors i víctimes podrien viure junts i participar en la democràcia en construcció. Antjie Krog posa l'èmfasi en el continu contrast entre l'absència d'odi manifestat per les víctimes en la trobada amb els seus botxins i el temor d'aquests a les conseqüències de l'odi dels altres.¹² A més, les grans mancances en el terreny de la reparació no són obstacle perquè les víctimes continuen expressant l'alleujament que sentiren quan es posà al descobert la violència, la segregació i el sofriment que patiren durant els llargs anys de l'*apartheid*. La narració de les seues experiències és ja per sempre part de la història de Sud-àfrica i aquell oprobis passat és un llegat de futur. La consideració del racisme com un mal radical i de l'*apartheid* com un crim contra la humanitat tampoc no té marxa arrere, ni la lliçó que el sofriment no coneix color ni credo i, fins i tot, que un Estat democràtic pot preferir mostrar la seua força a través de la gràcia.

La Sud-àfrica post-*apartheid*, la nació de l'arc de Sant Martí, està plena de símbols que commemoren el compromís constitucional de reconstrucció sobre els fonaments del patiment causat pel crim massiu, que mai més no podrà encobrir-se. De manera ben especial, la Constitution Hill a Johannesburg és l'emblema d'aquest pacte polític basat en un pacte de memòria. El Turó de la Constitució es dissenyà en tots els seus detalls perquè simbolitzara la creació d'una ciutadania compartida, inclusiva i integradora, precisament en el lloc que representava la més radical marginació i discriminació. És per això que es feren servir algunes pedres d'una antiga presó (el pavelló número 4, en el qual també estigué empresonat el Mahatma Gandhi), per a la construcció de la seu del Tribunal Constitucional. Amb això, es volia mostrar, de manera ben eloqüent, allò que hem intentat analitzar en el present article: que allí on la identitat de les víctimes fou radicalment

negada pot iniciar-se la restauració. El lloc emblemàtic de la repressió i de la violència pot convertir-se en el lloc per excel·lència del triomf del dret sobre la barbàrie i de la identificació de la pau com el seu valor suprem. Aquest és l'esperit del procés transicional sud-africà en el qual ens podem continuar inspirant vint-i-cinc anys després.

Notes

1. H. ARENDT, *Ensayos de comprensión 1930-1954*, Madrid, Caparrós, 2005, pp. 167-168.
2. <<https://www.ictj.org/es>>.
3. G. ZAGREBELSKY – C. M. MARTINI, *La exigencia de justicia*, Madrid, Trotta, 2006, pp. 42-43.
4. A. CASTILLEJO, *Los archivos del dolor. Ensayos sobre la violencia y el recuerdo en la Sudáfrica contemporánea*, Bogotá, Ediciones Uniandes, 2009, p. 83.
5. T. TODOROV, *Insumisos*, Barcelona, Galaxia Gutemberg, 2016, p. 146.
6. ID., *La memoria ¿Un remedio contra el mal?*, Barcelona, Arcadia, 2009, pp. 36-37.
7. J. M. TAMARIT SUMALLA, *Comisiones de la verdad y justicia penal en contextos de transición*, «InDret. Revista para el Análisis del Derecho» 1 (2010), pp. 1-29 (p. 24).
8. A. GARAPON, *Des crimes qu'on ne peut ni punir ni pardonner*, Paris, Odile Jacob, 2002, p. 207.
9. L. FERRAJOLI, *La justicia penal transicional para la Colombia del posconflicto y las garantías para la paz interna*, «Revista Crítica Penal y Poder» 10 (2016), pp. 146-161 (pp. 150-151).
10. B. CASSIN – O. CAYLA – P.J. SALAZAR, *Présentation. Dire la vérité, faire la réconciliation, manquer la réparation*, dins *Vérité, réconciliation, réparation*, Paris, Seuil, 2004, p. 19.
11. O. CAYLA, *Aveu et fondement du droit*, dins *Vérité, réconciliation, réparation*, op. cit., p. 93.
12. Antjie KROG subratlla les dimensions d'aquesta qüestió a: *País de mi calavera. La culpa, el dolor y los límites del perdón en la nueva Sudáfrica*, Buenos Aires, Unsam Edita, 2016. En aquest llibre relata la seua experiència com a periodista davant la Comissió Veritat i Reconciliació.